

KECSKEMÉTI GÁBOR

A HISTORIA LITTERARIA KORAI TÖRTÉNETÉHEZ

Tarnai Andor a *historia litteraria* fejlődéstörténetét tárgyaló koncepciójának alapja az volt, hogy nem formai, hanem esztétörténeti értelemben kívánta megmagyarázni annak geneziséjét. Ebből a szempontból értékelte Máté Károly munkáját is,¹ aki Czvittinger lexikonának formai előzményeit kereste, tehát írói életrajzokat, művek jegyzékét és hasonlókat. Tarnai szerint a feladat „nem az egyes, néha esetlegesen feltűnő hazai formák elemzése, hanem a *Specimen* mint magyarországi irodalmi lexikon létrejöttének megmagyarázása. A formai előzmények logikus rendbe szedése már csak azért sem célravezető Czvittinger esetében, mert az író külföldön élt, a hazai kísérletekről Burius egyháztörténetén kívül édeskeveset tudott, és a lexikonformát Magyarországon minden művelt ember ismerte a XVI. század második fele óta.”² E világos megkülönböztetésből kiindulva a *historia litteraria* eszméjének legkorábbi, nagyhatású megalapozójával, Francis Baconnel (*De dignitate et augmentis scientiarum*, 1623) kezdte a tárgyalást, majd azt a szembeállítását végezte el, hogy főként francia, német és magyarországi művelőinek kezén milyen tényleges irányba fejlődött a tudományok a Bacon által proponáltakhoz képest. A 16. századi európai előzmények közül csak a tudományok nevét első ízben leíró Christophorus Mylaeus (kiadásai: 1548, 1551, 1579) került szóba a teória történetében, Czvittinger gyakorlatának magyarázatához pedig a Gesner–Lycosthenes–Simler–Frieseféle egyetemes biobibliográfia (kiadásai 1545–1583 között) volt szükséges.³ A magyarországi reformáció előbb humanista formákba öntött, majd csupasz adatgyűjtésekben folytatódó literatúratörténeti érdeklődésével valamivel bővebben foglalkozott Tarnai. Az időközben eltelt több mint három évtized most lehetőséget ad arra, hogy mind a baconi kezdeményezés tartalmát, mind a 16. századi előzményeket újra megvizsgáljuk, és azok elemzéséből részben eltérő hangsúlyokkal vonjunk le következtetéseket.

¹ MÁTÉ Károly, *Irodalomtörténetírásunk kialakulása*, Minerva, 7(1928), 83–133 (a továbbiakban: MÁTÉ 1928).

² TARNAI Andor, *A magyar irodalomtörténeti hagyomány kialakulása*, ItK, 1961, 637–658 (a továbbiakban: TARNAI 1961b), 657; *ua.* = TARNAI Andor, *Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2004 (*Historia Litteraria*, 16) (a továbbiakban: TARNAI 2004), 5–31, 30.

³ TARNAI Andor, *A magyarországi irodalomtörténetírás megindulása*, ItK, 1971, 35–77 (a továbbiakban: TARNAI 1971a); *ua.* = TARNAI 2004, *i. m.*, 32–87.

Tarnai tömören, de rendkívül pontosan állapította meg a baconi deziderátum tartalmi újdonságait Mylaeus felvetéséhez képest: a könyvek és a szerzők mellett az intézmények, a törekvések, a viták történetének, a művek tárgyában, stílusában és módszerében bekövetkező változások elemzésének és az azokat magyarázó okok tisztázásának szorgalmazását. Amivel ki kell egészítenünk a baconi kezdeményezés tárgyalását, az az, hogy a historia litterariának nem egy bizonyos formája a rendszer deziderátuma, hanem a tudományszak kidolgozására alkalmas műveket ebből a szempontból igen diverzifikálnak gondolhatjuk el.

Amint ismeretes, Bacon szerint a történettudomány az emberi elme képességei közül az emlékezethez szól (a képzeletet a világi költészet és a bibliai parabolák, az értelmet a filozófia és a teológiai dogmatika szólítja meg). Már létező részei – a historia naturalison kívül – a polgári (világi) és az egyházi történet, sőt ezek mellett még a prófécia is, a nem utó-, hanem előidejű, sugalmazott történetmondás. A polgári és az egyházi történetírás nemei azonosak: a múltbeli távolság nagysága miatt töredékes régiségtörténet, a történetek első megfogalmazását végző, mintegy a történetírás előkészületét jelentő és a jövő felé is nyitott memoriale (ennek műfajai a kommentár és a regiszter), valamint a valódi és tökéletes történet. Az utóbbinak három műfaja van: lehet korszaktörténet (krónika), biográfia vagy egy eseménysor története (narráció vagy reláció). Míg az első az ábrázolt történetek nagysága és jelentősége miatt csak a nyilvánosság számára megmutatni kívánt dolgok reprezentatív leírása és így korlátozott igazságértékkel bír, az utóbbi kettőben, a nagyobb és a kisebb, a nyilvános és a nem-nyilvános tettek, a publikus és a bizalmas megfontolások vegyítésével és az informáltság hiányait áthidaló konjektúrák jóval ritkább előfordulásával igazabb, természetesebb és elevenebb történetmondás valósulhat meg. A modernkori történetet elbeszélő munkák minden műfajában mutatkoznak hiányosságok: a nemzeti krónikák többnyire középszerűek; a kiváló személyiségek többségét igazságtalanul megfosztják az őket holtuk után megillető „bona famá”-tól, amit szétosztott beszámolók és sívár elogiumok nem biztosíthatnak;⁴ s az egyes események megírásában is nagyobb szorgalomra volna szükség, hogy legalább a későbbi, átfogóbb, igényesebb feldolgozásokhoz szükséges nyersanyagnak a birtokába kerülhessünk.⁵ A világi történeti művek között egyetlen olyan (vegyes) műfaj van, amelynek bőségével is, minőségével is elégedett Bacon: a kozmográfiák. Az egyháztörténeti művekből is nagy a kínálat, de ezek minőségéhez gyakran szó fér, noha Bacon leszögezi, hogy tárgyának ez alkalommal nem a létezők megítélését, hanem a hiányok jelzését tekinti. Ilyen, teljességében hiányzó műfaj az egyházi történetírásban a prófécia-történet, a jóslatok és beteljesülésük története, amely a még be nem teljesült jóslatok számbavételével prognózisokat

⁴ A puritánok térnyerése előtti Anglia halotti dicsérő szónoklatainak ritkaságáról: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5) (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 1998), 141–142.

⁵ 1595-ben Baranyai Decsi János szorgalmazta, hogy „az mi nemzetünkben leuő fő tudos embereknekis” jó volna vagy klasszikus antik történetírókat magyarra fordítaniuk, vagy legalább „ideyekben valo dolgoknak historiaiat meg írnioc”. BARANYAI DECSI János, *Az Caius Crispus Salvstiusnac ket historiaia*, Szeben, 1596 (RMK I, 286 – RMNy 786); hasonmás kiadása: kiad. VARJAS Béla, tan. KURCZ Ágnes, Bp., Akadémiai, 1979 (BHA, 10), előszó.

is lehetővé tenne. A történeti műfajok e deziderátuma azonban csak bölcsen, józanul és tiszteletteljesen teremthető meg, vagy sehogyan sem – fogalmaz Bacon. Vannak ezeken kívül még járulékos részei, függelékei is a történettudománynak. A történészek ugyanis csak a cselekedetek megörökítésével foglalkoznak megfelelően, az emberek külső magaviselésének másik jelenségével, a szavakkal nem, léteznek azonban az ezek befogadására, megőrzésére alkalmas könyvek és írárok. Három csoportjuk a szónoklatok, a levelek és az apophthegmák gyűjteménye, mindhárom a kellő bőségben rendelkezésre áll.

Az elmondottakat áttekintve látható, hogy Bacon az igényes munkákat lényegében minden történeti műfajban kevesli, a *historia litteraria* mellett azonban csak még egy teljességében hiányzó szakot említ, a próféciatörténetet, annak szükségességét azonnal szinte meg is kérdőjelezve, mert esetleges megvalósulása akár nagyobb problémák forrása lehet jelenlegi hiányánál. A *historia litteraria*-val kapcsolatban nem merülhetnek fel efféle, morális vagy szakmai kétségek, sőt az a történelem magistra vitae-ként való működésének egyik legfontosabb területévé válhat. Amiként ugyanis a jó egyháztörténetből még az egyházatyák tisztán teoretikus írásaiból meríthető ismeretekhez képest is többet lehet tanulni, a tudományok története is lehet tanulságosabb maguknál a tudományoknál, azok eredményeinél. Kétségkívül a literatúratörténet tehát az emlékezetet illető tudományok rendszerének igazi, sarkalatos deziderátuma. Funkciója pedig az, hogy a többi történettudományi ághoz hasonlóan a jövőre nézve is hasznot hordozzon magában, a tudományok korábbi állásának és problémáinak regisztrálásával a tudományok további előrehaladását segítse.

A világi és az egyházi történetírás megegyező műfaji rendszeréből következik az is, hogy a tudományok hierarchiájában ezekkel azonos rangúnak szánt *historia litteraria*, ha megvalósul, egy hasonlóan sokrétű műfaji regisztert tölthet meg: nemcsak krónika lehet, hanem biográfiaként, relációként, gyűjteményes műfaji antológiaként, sőt – mint *memoriale*-műfaj – akár kommentárként vagy egyszerű regiszterként, jegyzékként is testet ölthet.⁶ Mindegyik műfaji változata egyaránt deziderátum, vagyis nincsenek formai megkötöttségei, csak tematikaiak. Tematikai kötöttségének lényege, hogy egyetemesnek kell lennie, vagyis nem maradhat meg egy-egy tudományszak partikuláris történetének. Bacon tisztában van vele: egyes tudományokban, így a jogtudományban, a matematiká-

⁶ Érdekes dolog Bacon egykorú tipológiáját a 16. századi történetírói műfajokat rendszerező Eric Cochrane-é mellé állítani. Cochrane szerint a humanista történetírók számára kilenc műfaji minta imitációjának a lehetősége állott nyitva: írhattak várostörténetet egy politikai egységről (Livius mintájára), kommentárt egy eseményről vagy eseménysorról (mint Caesar vagy Sallustius), területi vagy nemzeti történetet (Thuküdidész), kortárs világtörténetet (Polübiosz), egyetemes történelmet (Justinus, Orosius), történeti-földrajzi leírást (Ptolemaiosz, Sztrabón), biográfiát (Plutarkhosz, Suetonius, Diogenész Laertiosz), régiségtörténetet (Varro) vagy egyháztörténetet (Euszebiosz); vö. Eric COCHRANE, *The Profession of the Historian in the Italian Renaissance*, *Journal of Social History*, 15(1981)/1, 51–72 (a továbbiakban: COCHRANE 1981a), 62. A szorgalmazott *historia litteraria* rendszerben elfoglalt helyéből következik, hogy mindezek a műfaji minták annak a számára is érvényesek. Ez a megfigyelés válasz lehet Szentmihályi János észrevételére, aki talán túlságosan éles megkülönböztetést tett az irodalmi tényeket regisztráló és az irodalom fejlődéstörténetét bemutató szövegek között, a *historia litteraria* számára csak az utóbbiakat jelölve ki vizsgálati terepként, az előbbieket a bibliográfiatörténethez utalva; vö. SZENTMIHÁLYI János, *A bibliográfia és az irodalomtörténet*, OSZK Évk., 1961–1962(1962), 125–135 (a továbbiakban: SZENTMIHÁLYI 1962).

ban, a retorikában, a filozófiában vannak olyan művek, amelyek iskolák, személyek és művek történetével foglalkoznak; aminek a hiányát megállapítja, az az egyetemes, tudományközi historia litteraria. Ennek megvalósítása egyaránt lehet a különféle tudományok történetének kronológiai elrendezése vagy csak egy bizonyos korszakban, egy nemzet vagy egy szerzetesrend körében való tárgyalása, vagy csak egyes személyek működéséé, ez esetben viszont az általuk művelt tudományok teljes keresztmetszetében.⁷ Egyik műfaji változatnak sem felelnek meg azonban az olyan összefoglalások, amelyek a tudományszakokat egymástól függetlenül, noha akár egyenként kronologikusan tárgyalják.⁸

Összegezve megállapítható Bacon történeti koncepciójáról, hogy erős humanista programot körvonalaz. A klasszikus antik történeti művek műfaji sokféleségének imitációja és a morális vagy praktikus tanulságok hangsúlyozása két fontos ismertetőjegy azok közül, amelyeket általában a humanista historiográfia jellemzőinek tartunk.⁹ A humanista történetírás 16. századi nemzedékeihez hasonlóan lényegében Baconnál is a klasszikus antik történeti válfajok és történetírók követéséről, azok szemléleti, szerkezeti és kifejezési kritériumainak átvételéről, a recepciójuk körül kialakult, funkcionálásuk mikéntjét előíró tradíciók változatlanul hagyásáról van szó. A kommentár műfajának legkiválóbbja Caesar, az apophthegmában is bizonyosan ő volna a legkülönb, ha műve fennmarad. A reláció paradigmatis példáját a Catilina-összeesküvésről írták, az annales és a diarium elkülönítésekor Tacitus kerül szóba, a római történetírók művei Livius-tól Herodianusig mintegy összefüggő történetként méltók az olvasásra.

Egy ponton azonban meghaladta Bacon propozíciója a 16. századi historiográfusok hagyományát. Eric Cochrane-nek az itáliai historiográfiát illető kutatásaiból ugyan az következne Baconre nézve, hogy két ilyen pont is van, Cochrane-nek azonban nincs mindenben igaza.

Cochrane a 16. század végéig a teljesség igényével tekintette át az Itáliában írott és nyomtatásban is megjelent történeti munkákat, 782 szerző műveit és százegynéhány névtelen munkát.¹⁰ Összefoglalóan állapította meg róluk, hogy általában, az antik mintaképek által meghatározott módon, a politikai és a katonai eseményekre korlátozták tárgyukat, és – másrészt – csak olyan eseményekről írtak, amelyeket előttük még nem dolgozott fel képzett történész. Mindez a 16. század végi Itáliában, Cochrane kifejezését használva, tartalmi válságot idézett elő a historiográfiában, minthogy 1559 után Itália történetének leghosszabb békés és politikai stabilitással jellemezhető korszaka köszön-

⁷ Neil KENNY, *Books in Space and Time: Bibliomania and Early Modern Histories of Learning and "Literature" in France*, *Modern Language Quarterly*, 61(2000)/2, 253–286 (a továbbiakban: KENNY 2000), 274.

⁸ A 17. század végi Franciaországban ilyen például Charles Perrault munkája; KENNY 2000, i. m., 275–276.

⁹ Eric COCHRANE, *The Transition from Renaissance to Baroque: The Case of Italian Historiography*, *History and Theory*, 19(1980)/1, 21–38 (a továbbiakban: COCHRANE 1980), 26–27. A barokk historiográfiában az előbbi az avvisi-szerű megformálás váltja fel (COCHRANE 1980, i. m., 31). A másik jellemző megváltozására még visszatérek.

¹⁰ COCHRANE 1980, i. m., 26.

tött be, és a század végére a félsziget legkisebb politikai egységeinek liviusi normák szerint megírt történelme is készen állott: „there was nothing more to write about”.¹¹

Ha ekként formulázzuk a tartalmi válság mibenlétét, akkor Bacon kétségkívül újító, aki olyan, a köztörténet keretein messze túllépő tárgyat ajánlott kidolgozásra, amely békeidőben is művelhető. Csakhogy Cochrane-nek aligha van igaza abban, hogy a 16. századi Itáliában csak katonai és politikai eseményeket megörökítő történeti művek születtek volna. Nagy súlyt fektet pedig erre a gondolatra, amikor kifejti, hogy más arsokban ugyanez időben jelentős megújulás történt, gyakran korábbi arsok kombinációjából, így jött létre például az opera és a pásztori színjáték. A történészek is megtehették volna, hogy abból a célból, hogy a politika mellett a kultúrát is a történetírás tárgyává tegyék, a liviusi historiográfiát a plutarkhoszi biográfiával párosítják.¹²

Nos, meg is tették, mégpedig nemhogy a 16. század végére, hanem már jóval előbb. Filippo Villani az 1380-as évek elején írott művének már a címe kifejezi a politikai történet és a kiváló férfiak – jogászok, költők, zenészek, képzőművészek, teológusok, orvosok, szónokok – életényeinek szoros egységét: *De origine civitatis Florentiae et eiusdem famosis civibus*. A firenzei szellemi kiválóságok számbavétele hamarosan a politikai érvek készletét kezdte erősíteni Milánóval szemben a két város között folyó félév-százados (1390–1454), a firenzei köztársaság függetlenségének elismeréséhez vezető küzdelemben. Leonardo Bruni 1403–1404-ben írott elogiumával kapcsolatban Hans Baron rögzítette a megfigyelést, hogy az az Athén kiválóságát dicsőítő antik görög érvkészletből indult ki, vagyis a firenzei értelmiség hasonlóságot érzett a Milánóval folyó harcok és az athéniaknak a perzsákkal szembeni küzdelme között.¹³ A firenzei, részben kultúratörténetet is adó művek viszont számos további város érvkifejtésének lettek a mintaadói: Velence, Milánó, Siena, Genova hasonló szellemű és tárgyú panegirikus történeti művekkel válaszolt, vitatva többek között nemcsak a művészi elsőbbség minőségi aspektusát, hanem történetiségét is. Ezeknek a művészettörténeti biográfiáknak – Vasarit és követőit is beleértve – tartalmát és formáját egyaránt az epideiktikus ékesszólás határozta meg, ennek következtében a példaszerű és az általánosítható fontosabb szerepet kapott bennük, mint az egyedi. Ennyiben a középkori életrajzi írásokkal tartanak rokonságot.¹⁴

A történetírásnak a katonai és politikai eseményeken túlra való tematikai kiterjesztésében tehát Bacon előtt már gazdag humanista hagyomány áll. Több megfontolni valót ad Cochrane másik megfigyelése a humanistáknak arról a törekvéséről, hogy elkerüljék a korábbi feldolgozásokkal való tematikai átfedéseket.¹⁵

¹¹ COCHRANE 1980, i. m., 28. Mindjárt hozzászól persze, hogy Trident után az egyházi történeti műfajok nem szenvedtek el hasonló válságot; COCHRANE 1980, i. m., 29.

¹² COCHRANE 1980, i. m., 28–29.

¹³ Hans BARON, *The Crisis of the Early Italian Renaissance: Civic Humanism and Republican Liberty in an Age of Classicism and Tyranny*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1966.

¹⁴ Patricia RUBIN, *What Men Saw: Vasari's Life of Leonardo da Vinci and the Image of the Renaissance Artist*, *Art History*, 13(1990)/1, 34–46; Carl GOLDSTEIN, *Rhetoric and Art History in the Italian Renaissance and Baroque*, *Art Bulletin*, 73(1991)/4, 641–652.

¹⁵ COCHRANE 1981a, i. m., 62.

A tematikai átfedés ugyanis nemhogy akadálya volna, hanem inkább természetes velejárója a historia litteraria kidolgozásának. A jogtudomány, a matematika, a retorika, a filozófia történeti tárgyalása az egyetemes literatúratörténet szintézisében találja meg a helyét. Az efféle tematikai átfedések egyébként nemcsak a historia litterariával kapcsolatban jellemzik a baconi tudományrendszertant: a próféciatörténet például a világi történelem más szempontú áttekintését nyújtaná, a rendszerbe szintén önálló válfajként beállított – Bacon szerint máris bőséges számú szerző által művelt – gondviselés-történet pedig a világi és az egyházi történelemben tárgyalt isteni ítéleteket, fenytéseket, megszabadításokat és áldásokat tárgyalja újra. Ezek a többszörösen, ismételten besorolt tudományos tárgyak egyben olyan nyomok, amelyek a ramusi tudományelméleti rendszer fontos alapelveinek, a „clare et distincte” követelményének kikezdésére vallanak.

Mindez jelentősebb dolog, mint első látásra gondolni lehetne. Hiszen az azonos tárgyi anyagon végrehajtott különböző történészi műveletek, az azonos jelenségek leírására létrehozott különféle konstrukciók alkalmasak volnának arra, hogy a 16. századi Itáliában zajló ars historica-vitáknak talán a legfontosabb tanulságát implikálják. A retorikai narrációtól elkülönülő, önálló episztemológiai helyet kereső, saját invenció és diszpozíciós eszközöket számba vevő történettudomány a század végére odáig jutott, hogy egyes elméleti felismeréseiből az objektív tények közérdekű rögzítésének szokásos és megnyugtató feladat-meghatározása helyett a múltat a rátekintés iránya által valamilyenként utólag megteremtő alkotás programját lehetett kiolvasni.¹⁶ Végző soron: a történetírás, kreatív eljárásaként szembehelyezkedve az objektív tárgy pusztá rögzítését kívánó meghatározással, egy önálló ars metodikai rendszerével felfegyverkezve, diszciplináris autonómiát szerezve, magasabb szinten mégiscsak ahhoz a belátáshoz tért vissza, hogy a történelmet vizsgálni sok tekintetben retorikai jellegű aktus.

Semmi jele, hogy Bacon tudatában lett volna annak: deziderátumának már episztemológiai helyét kijelölve nem a történelem objektív adottságait feltáró, hanem a múltból a történelmet megalkotó tevékenységet proponál. Nekünk azonban megvan az okunk, hogy a baconi felvetésre tekintve figyelembe vegyük ezt a meghatározottságot, vagyis hogy legfeljebb Bacon intenciójára utalva beszéljünk egy „oknyomozó” történelmi kutatás¹⁷ kívánalmáról, s szándékának korabeli kontextusát is, és részben megvalósulásait is a retorika térfelén ismerjük fel.

Az újabb angol kutatás ugyanis szembesítette a Bacon által elméleti igénnyel proponáltakat Bacon saját történetírói gyakorlatával, kiigazított a humanizmust meghaladó újfajta tudományosságáról szóló korábbi feltevéseket, és a megállapítások meglehetősen egyértelműnek bizonyultak. A VII. Henrik uralkodásáról írott történeti mű például besorolható lett a retorikus és moralizáló koncepciójú történetírás humanista hagyományába. A genus demonstrativum szabályai szerint megírt szövegről van szó, mégpedig olyanról, amelyben a természetes, időrendi narráció helyett artificiális, topikus az elrendezés, összhangban Baconnak ezt a suetoniusi elbeszélésmódot a tacitusival szemben előnyö-

¹⁶ KULCSÁR Péter, *Ars historica = Klaniczay-emlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 119–127, 126–127.

¹⁷ TARNAI 1971a, i. m., 40 = TARNAI 2004, i. m., 38.

sebbnek ítélő elméleti preferenciájával. Az uralkodó bizonyos tekintetben változó jellemnek mutatkozik, változásának iránya azonban lényegében az arisztotelészi retorikában az öregkori állapottal kapcsolatban előadott jellemzőknek feleltethető meg. A műben előforduló politikai beszédek, sőt a Henrik magányos elmélkedéseit formulázó, harmadik személyben fogalmazott részek is a *genus deliberativum* invenciók eljárásaival készültek. A leendő uralkodónak, I. Károlynak ajánlott munka nyíltan felvállalja nemcsak a reprezentációs, hanem az edukációs funkciókat is, ebben az értelemben az ábrázolásmód nem a történet egyediségére koncentrál, hanem idealizáló-modellező jellegű.¹⁸ VII. Henrik jellemének méltatását egyébként Bacon már egy 1605. évi, töredékben maradt történeti művében megfogalmazta, s ezt az 1621-ből való bővebb életrajz lényeges változtatás nélkül emelte át.¹⁹ A *genus demonstrativum* terminológiájával élve: az *animus* ábrázolása előbb készen állott tehát, mint a fortuna eseményeinek története. Ami azt jelenti, hogy az értelmezés irányát jóval azelőtt rögzítette Bacon, mielőtt a történeti munka kidolgozásához szükséges részletes kutatást elvégezte volna, ennek során pedig nem is használta ki teljes körűen a rendelkezésére álló forrásokat. A történeti dokumentumgyűjtés, a forráskiadás lényegében nem jelenik meg deziderátumként Bacon elméleti művében sem, hiszen a csupán három műfajt, a szónoklatot, a levelet és az anekdotát felölelő szövegkiadások ennek legfeljebb részhalmozát képezik. A *genus iudiciale* körébe tartozó *constitutio coniecturalis* csekély szerepét, a művészetben belüli *argumentumokra* való ráhagyatkozást, a tárgyi bizonyítékok mérlegelésére fordított kevés elméleti figyelmet a humanista történetírói irodalom egészében kimutatta már a kutatás.²⁰ Bacon esetében azonban nemcsak retorikai, hanem filozófiai keretben is általánosíthatjuk megállapításainkat: röviden és egyszerűen fogalmazva, az általa proponált empirikus kutatás minden alapfelvételével homlokegyenest ellentétben járt el.²¹

Vagyis a *historia litteraria* proponálására olyan szellemi éghajlat alatt került sor, amelyet nem tekinthetünk egy új, empirikus tudományosmenny, tárgyilagos, racionális oknyomozás megtestesítőjének. Az üres hely későbbi betöltésének módját talán nem fogjuk várakozáson aluli minőségűnek érzékelni, ha a kezdeményező aktus másféle jellegének mércéjéhez állítjuk azt. És innét kiindulva a műfaj fejlődésének története sem csak mint eszme- vagy tudománytörténeti mozgás, hanem inkább mint tartalmi és formai összetevők komplex retorikai alakulása írható le.

A történetírás retorikus hagyományáról beszélni persze egyáltalán nem jelent pejoratív minősítést: Hanna H. Gray rámutatott a retorikai képzettségnek a humanisták szövegkritikai tudatosságát elősegítő vonásaira, Nancy S. Struever pedig a történeti tudatukban

¹⁸ John F. TINKLER, *The Rhetorical Method of Francis Bacon's History of the Reign of King Henry VII, History and Theory*, 26(1987)/1, 32–52 (a továbbiakban: TINKLER 1987a).

¹⁹ TINKLER 1987a, i. m., 39.

²⁰ TINKLER 1987a, i. m., 45. Arról, hogy Lorenzo Valla a constantinusi adománylevél cáfolatakor már előbbre tartott a dokumentumokra támaszkodó kritikai historiográfiában: TINKLER 1987a, i. m., 47–48; de vö. Eric COCHRANE, *Historians and Historiography in the Italian Renaissance*, Chicago, University of Chicago Press, 1981, 147.

²¹ TINKLER 1987a, i. m., 40, 47–48.

való fontos szerepét világította meg.²² A Rudolph Agricoláról különféle műfajokban írott humanista életrajzi szövegek összehasonlító elemzésének fontos tanulsága volt, hogy irodalmi formájuk nem külsődleges keret, hanem integráns része tartalmuknak és intenciójuknak.²³ Kiterjesztő retorikaelméleti megközelítésben pedig az vethető fel, hogy az általánossal szemben az egyedinek, a thesisszel szemben a hypothesisnek elkötelezett retorika²⁴ a historiográfia par excellence arsa.²⁵ Igaz, az ars historica-vita során – főleg az itáliai diskurzusból²⁶ – nem a tartalmat és a módszert, hanem a szerkesztést és a megformálást illető kérdések tárgyalása élvezett nagyobb figyelmet, és a retorika történeti szakképzettségét megújító szerepét nem egyenlő mértékben tették magukévá a 17. század történészei. Az általában szintetizáló jellegű irodalmias történet nemzeti, olykor nemzetközi tapasztalatokkal és hírnévvel rendelkező, többnyire számos műfajban alkotó szerzőivel szemben a történész kutatók – iskolamesterek, könyvtárosok, helyi nemesemberek – azok, akik levéltári forrásokat használtak, inkább egyes részleteket dolgozva ki, semmint szintéziseket alkotva.²⁷ Jellemző rájuk az is, hogy a történeti tudás önérdekén kívül ritkán tulajdonítottak művüknek bármiféle gyakorlati hasznót, erős összefüggésben a 16. század végi Itália már említett, történelem-utánilak érzett békességével és a politikai, katonai modellek e környezetben való alkalmazhatatlanságával.²⁸ Cochrane a barokk-kori historiográfiát – szemben a reneszánszkorival – a történelem mint irodalom és a történelem mint kutatás kialakuló kettősségének tipológiájával jellemezte. Retorikai értelemben ugyanezt a történelem mint tropika és mint topika²⁹ kettősségével formulázhatjuk.³⁰

²² Hanna H. GRAY, *Renaissance Humanism: The Pursuit of Eloquence*, *Journal of the History of Ideas*, 24(1963), 497–514; Nancy S. STRUEVER, *The Language of History in the Renaissance: Rhetoric and Historical Consciousness in Florentine Humanism*, Princeton NJ, Princeton University Press, 1970.

²³ James Michael WEISS, *The Six Lives of Rudolph Agricola: Forms and Functions of the Humanist Biography*, *Humanistica Lovaniensia*, 30(1981), 19–39.

²⁴ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 76–77.

²⁵ TINKLER 1987a, i. m., 51.

²⁶ Az itáliai és a franciaországi viták közötti különbségek és a viták hazai hatása tekintetében BENE Sándor e sorok írásakor még kéziratot tanulmányára támaszkodhattam: *The „ars historica” Debate in Hungary and Transylvania*.

²⁷ COCHRANE 1980, i. m., 34–37. Hazai tekintetben érdemes kiemelni Johannes Bocatius technológiai és metodológiai kérdéseket tárgyaló történetelméleti munkáját – Ioannes BOCATIUS, *Historica parasceve* (1621) = Ioannes BOCATIUS, *Opera quae exstant omnia*, ed. Franciscus CSONKA, I–II, *Poetica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990; III, *Prosaica*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (BSMRAe: Series nova, XII/1–3), III, 53–72 –, amelynek végén a magánlevéltárak felnyitására és ismeretlen források publikálására szólítja fel honfitársait. Mint Bene írása hangsúlyozza: Bocatius e művében Jean Bodin a legtöbbször hivatkozott autoritás. Bodinról: Quentin SKINNER, *The Foundations of Modern Political Thought, II, The Age of Reformation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1978; 2002¹⁰, 284–301.

²⁸ COCHRANE 1980, i. m., 32–34. Kevés praktikus hasznót tételező hozzáállásuk iránt a felvilágosodás-kori historiográfia utilitarisztikus szemlélete azután nem tanúsított túl nagy megértést; vö. COCHRANE 1980, i. m., 37.

²⁹ A történeti retorika illetőleg a retorikus történet retorikájának milyenszerűségéről folyó viták máig sem értek nyugvópontra. A közelmúltban a tárgyi meghatározottság vs. retorikai ars vitáját immár a retorikai terepnumon belül játszották újra. Ugyanis a retorikai aktusként felfogott történetmondás a retorika topikus és tropikus természetéből egyaránt kiindulhat. Az előbbi, az invenció argumentációt kiemelő felfogást Nancy S.

A fejlődéstörténetnek ahhoz a modelljéhez képest, amely szerint a baconi kezdeményezés tudományos-filozófiai célja deformálódik a nemzeti historia litterariák kialakulása során,³¹ az a narrációs lehetőség, hogy mind a kezdeményező, mind követői életművében a retorikus műfaj eredeti, mégpedig topikus és tropikus funkcióinak hűséges működtetése regisztrálható, igen különböző következtetések hálózatát rajzolja meg. Ebből a nézőpontból az alkalmilag előtérbe került szaktudományos normák gyors megkerülése helyett a közönségigény figyelembevételének és a praktikus funkciók betöltésének hosszú távú története látható. A magyarországi historia litteraria 17–18. századi képviselőinél Tarnai által megfigyelt, közösségi identitást képző és ennek érdekében konfrontációt is vállaló funkciók nem – Baconhoz viszonyítva megragadható – deformációk, hanem eleve részei a kultúratörténeti tudomány szak – Bacon előtt is megfigyelhető – gyakorlatának. Jól látható ez az itáliai humanista historiográfiának már a kezdeténél, a 16. századi hazai fejlődésre pedig nyilván azzal az adaptációval alkalmazható, hogy itt nem a városállami keretekben megütköző politikai egységek identifikációs és reprezentációs igényei teljesülnek, hanem a felekezeti konfrontáció hasonló szükségletei. Az ezeket az igényeket teljesítő művek formáját illetően valóban sok az esetlegesség, bármely műfaji változat retorikai megformáltsága maga azonban sui generis adottság. A baconi kezdeményezés új szakmai, tudományos értékek szorgalmazásaként való szemlélete az elődök mintaadása nélküli, a tárgy objektív leírásával való szabatos adekvátságban kifejlődő neutrális forma keresésére ösztönöz, míg az ab ovo retorikus funkciójú kultúratörténet-írás a már az antikvitásban meglévő minták figyelembevételére int.

A 14–15. századi itáliai modellt meghatározó antik görög retorikai példák közül egy különösen alkalmas a 16. századi magyarországi helyzet megvilágítására is. Iszokratész

Struever képviselte Hayden V. White-tal szemben, akit szélsőséges nominalistaként, az elokúciós tropikát episztemológiai helyzetbe hozó történészként állított be. A szabadon re- és dekonstruálható szövegvilág kizárólagosságával szemben Struever a történettudományt mint alapvetően az argumentációban megvalósuló és az intézményesültség jeleiben is megragadható tudományterületet gondolta el, amelyben a tropika nem a dolgok érthetővé, hanem érthetőbbé tételére való; vö. Nancy S. STRUEVER, *Topics in History*, History and Theory, 19(1980)/4, 66–79. Struever és White szembenállását John S. Nelson igyekezett feloldani annak hangsúlyozásával, hogy a történet retorikus jellegét egyik nézőpont sem meríti ki, sőt a nézőpontok tiszta formában merő absztrakciók: a topikának megvan a nyelvi oldala is, a tropika pedig nemcsak nyelv, hanem White szemléletében inkább tudatosulási módokat jelent, a hegeli tudatmozgáshoz hasonlítható. Nelson szerint a történet retorikus jellegének és a történetmondó retorikai pozíciójának megértéséhez egyaránt a retorika teljes rendszere szükséges; vö. John S. NELSON, *Tropical History and the Social Sciences: Reflections on Struever's Remarks*, History and Theory, 19(1980)/4, 80–101.

³⁰ A történeti szakszerűség retorikai invenció által is segített erősödése és a moralizáló történetírás haszonelvűségétől való tartózkodás mellett a retorikai megformálást szorosabban érintő különbségek is számba vehetők volnának. Alaposabb vizsgálatot kívánna meg például John F. Tinklernek az az ötlete, amely szerint a késő-renaisszánsz historiográfia egyes változásai leírhatóak azzal a nyomatékváltással, ahogyan a *genus deliberativum honestas*-toposzát a *genus demonstrativum fortuna*- és a *genus deliberativum utilitas*-toposzaira helyezett hangsúly követi; TINKLER 1987a, i. m., 50.

³¹ „Ahhoz [...], amit a XVII. század második felétől a XVIII. század közepe tájáig Németországban historia litteraria néven műveltek, inkább a nevet kölcsönözték [...], mint a tartalmat.” „A német literatúratörténet tehát meglehetősen más lett, mint ahogy Bacon elképzelte, pedig minden valamirevaló szerző hivatkozott rá, mikor tudományának alapjait kifejtette.” TARNAI 1971a, i. m., 40–41 = TARNAI 2004, i. m., 38, 40.

Panegyricusa ez, a perzsákkal szembeni összefogást és az abban való athéni vezető szerepet proponáló politikai szónoklat. Iszokratész Athénban a Spártával szembeni fölényét és kiválóságát többek között azoknak a találmányoknak, tudományoknak és művészeteknek a méltatásával demonstrálja, amelyek Athénban jöttek létre. Vannak közöttük olyanok, amelyek az élet szükségleteinek betöltésére valók, mások gyönyörűséget szereznek. Mindjárt a pireuszi kikötő és az athéni ünnepek után a filozófia következik, amellyel Athén ajándékozta meg a világot. Ezt az ékesszólás athéni megbecsülésének a méltatása követi. Athén annyira meghaladta a többi városokat az ékesszólásban, hogy diákjai a világ többi részének tanárai lettek, s mindenekelőtt neki köszönhető, hogy a *hellén* megnevezés már nem vérségi összetartozást, hanem kulturális közösséget jelent. A beszéd ezután már az athéniak katonai dicsőségének méltatása irányába fordul. A példa azért sokatmondó, mert nemcsak az ellenfél, hanem a vetélytárs szerepkörét is megvilágítja. Iszokratész szövege messzemenően alkalmas arra, hogy a perzsák helyébe behelyettesíthető török ellenféllel szembeni fellépésre buzdítson, emellett pedig a keresztény tábor megosztó szellemi, felekezeti vetélytársakkal kapcsolatos állásfoglalásra is igénybe vehető. Az eltérő szellemi tradícióknál is erősebb összekötő elem, a pánhellén nemzeti eszme pedig akár a Hungarus-tudat értelmezésére alkalmas motívuma a szövegnek.

Ezek szerint viszont azoknak a szövegeknek a sora, amelyek magukon viselik a támadás és védekezés motivációinak Tarnai által oly nagy erővel leírt mintázatot,³² nem a 17. század végi nemzeti, hanem a 16. századi felekezeti polémia és apológia körében kezdődik.³³ A korai szövegek mintája nem a Bacontól elszakadt, vitázó és adatgyűjtő hagyomány, hanem a Bacon megelőző protestáns humanizmus tudománytörténeti gondolkodása. Szép számmal vannak olyan nyomok, amelyek e hagyományban is mintha különösen Konrad Gesner (1516–1565) és köre hatására utalnának.

Gesner egyetemes biobibliográfiájának első kiadása 1545-ben jelent meg Zürichben, 1554-ben Bázelen adták ki Conrad Lycosthenes (1518–1561) kivonatában és bővítéseivel, 1555-ben Heinrich Bullinger (1504–1575) keresztfia és veje, Josias Simler (1530–1576), 1574-ben pedig Johann Jakob Fries adta ki Zürichben újabb bővítésekkel, utolsó kiadása 1583-ból való.³⁴ Igen érdekes következtetésekre lehet jutni, ha e kronológiai sort és a Gesner és Simler magyarországi kapcsolatrendszeréről ismert adatokat egymásra vetítjük.

³² TARNAI 1971a, i. m., 74–75 = TARNAI 2004, i. m., 83–84.

³³ Egy közelmúltban megjelent tanulmány szerint ez a kettősség soká megmarad: a felekezeti legitimációt megeremtő ideológia és a nemzeti eszméhez való igazodás a historia litteraria történetének két különböző hagyományrendjét határozza meg. Vö. THIMÁR Attila, „A történetiség boltozata képződik a tudományszak fölött” = *Religió, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004 (Csokonai Universitas Könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium, 31), 563–576.

³⁴ GULYÁS Pál, *A magyar irodalom első bibliográfiai szereplése*, MKsz, 71(1955)/1–2, 111–113 (a továbbiakban: GULYÁS 1955). Az utolsó kiadásnak eredetileg a nagyszombati jezsuita kollégiumhoz tartozott példányában másfél száz teteles kéziratot pótlás található, amit Máté Károly mint a tisztán bibliográfiai céllal készült legrégebbi hazai könyvjegyzéket említett; MÁTÉ 1928, i. m., 93.

Balsaráti Vitus János 1556-ban, a Simler által bővített új kiadást követő évben járt Gesnernél Zürichben, aki fel is használta magyarországi természetrajzi adatait.³⁵ A következő látogató 1561–62 táján Szikszói Lukács volt, róla semmi közelebbi sem ismert.³⁶ Mindenesetre mindkét magyar fiatalembernek módja volt arra, hogy ne csak Gesner természettudósi, hanem irodalmár munkásságát is megismerje. A Gesner halálát követő időszakból Skaricza Máté 1570. évi zürichi látogatásáról tudunk, aki ugyanezen a télen Bázélból levélben köszönte meg Bullingernek a zürichi fogadtatást.³⁷ Az 1570-es évek első felében Simler magyarországi levelezőtársai között ott találjuk a Zürichben személyesen is megfordult Paksi Cormaeus Mihályt, valamint Varsányi Gorsa Mihályt és Debreceni Joó Jánost, akik valamennyien Szikszai Fabricius Balázs kolozsvári tanítványai közé tartoztak, Paksi Cormaeus később a kollégája, majd utóda is lett a sárospataki iskolában. E fiatalemberök közvetítették Simlerhez Károlyi Péter leveleit,³⁸ illetőleg rajtuk keresztül vette fel Simlerrel a kapcsolatot 1575 márciusában az ekkor már jó ideje ismét Sárospatakon tanító Szikszai Fabricius is, ami a sárospataki kollégium és a zürichi egyház kapcsolatának első nyoma.³⁹ Szikszai Fabricius a Sárospatakon lelkészkedő Balsaráti Vitus sógora (Margit húgának férje), barátja és munkatársa volt, aki az épp ekkor készülő⁴⁰ *Nomenclaturájában* Gesnert is többször említette s ebben bizonyára Balsaráti támaszkodott.⁴¹

Nem lehet túlbecsülni annak a jelentőségét, hogy a 16. századi magyarországi reformációban nagy jelentőséggel bíró zürichiek közül Bullinger rokona és közvetlen munkatársa, Simler a Gesner-féle vállalkozásnak is folytatója volt, így a teológiai kérdések iránt érdeklődők a protestáns humanizmus irodalomtörténeti vállalkozásával is kapcsolatba kerülhettek, jóval Gesner halálát követően is. Balsaráti Vitus után a sógora, Szikszai Fabricius tanítványainak volt módja erre – még Skaricza bázeli peregrinustársa, Lukás Kratzer is⁴² Szikszai Fabricius kolozsvári tanítványai közé tartozott –, majd magának Szikszai Fabriciusnak is. Ezzel a körrel kapcsolatban már Gulyás Pál felvetette, hogy referensi szerepük lehetett a svájci bibliográfia magyarországi anyagát illetően,⁴³

³⁵ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsaráti Vitus János magyar orvosdoktor a 16. században*, Orvostörténeti Közlemények, 78–79(1976), 13–42 (a továbbiakban: RITOÓKNÉ 1976a), 23–24.

³⁶ ZSINDELY Endre, *Bullinger Henrik magyar kapcsolatai* (a továbbiakban: ZSINDELY 1967) = *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1967 (StudAeccl, 2) (a továbbiakban: BARTHA 1967), 55–86, 75–76.

³⁷ ZSINDELY 1967, i. m. = BARTHA 1967, i. m., 80.

³⁸ NAGY KÁLOZI Balázs, *Károlyi Péter* = BARTHA 1967, i. m., 473–515, 508.

³⁹ ZSINDELY 1967, i. m. = BARTHA 1967, i. m., 82.

⁴⁰ SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon (1558–1598)*, Debrecen, Hernád Kiadó, 2004 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 1) (a továbbiakban: SZABÓ A. 2004), 49.

⁴¹ RITOÓKNÉ 1976a, i. m., 39.

⁴² SKARICZA Máté, *Stephani Szegedini vita – Szegedi István élete* (1582), kiad., ford. KATHONA Géza = KATHONA Géza, *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*, Bp., Akadémiai, 1974 (Humanizmus és Reformáció, 4), 90–144; ill. SKARICZA Máté, *Szegedi István élete* (1582), ford. KATHONA Géza (a továbbiakban: SKARICZA 1582/1982) = *Janus Pannonius – Magyarországi humanisták*, vál., kiad., jegyz. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Magyar Remekírók) (a továbbiakban: KLANICZAY 1982), 1174–1224, 1216.

⁴³ GULYÁS 1955, i. m., 113.

bár Tarnai Andor szerint valószínűbb, „hogya a forrás minden esetben nyomtatott, vagy pedig [...] Matthaeus Dresser közlése, akinek segítségét a kiadók kétszer is kiemelik.”⁴⁴ Szempontunkból viszont az a fontos, hogy éppen ebben a zürichiekkel kapcsolatokat ápoló hazai körben jelent meg a legkorábban a magyarországi protestáns irodalom és műveltség kimagasló képviselői emlékének megörökítésére való rendszeres törekvés. Amikor 1575. április 7-én Balsaráti Vitus meghalt, Szikszai Fabricius mondott gyászbeszédet fölötte, majd a szónoklatba foglalt latin humanista-életrajz a következő évben Wittenbergben nyomtatásban is megjelent,⁴⁵ többek között Szikszai Fabricius ott tanuló hajdani diákja, Kassai Császár György versével is kiegészítve. 1576 októberében Szikszai Fabricius is meghalt, halálhíre megérkeztekor Kassai Császár, a wittenbergi coetus seniora leírta, társainak elmondta és 1577-ben nyomtatásban is megjelentette latin nyelvű életrajzát. A sorból Skaricza, Szegedi Kis István későbbi életírója lóg ki némiképp, aki épp Szikszai Fabricius távozását követően iratkozott be a kolozsvári iskolába: őt Zürich mellett Bázelen és Marburgban is hasonló irányba mutató hatások érték. Abban az úti beszámolóban, amelyet Szegedi Kis életrajzába illesztve saját peregrinációjáról adott, Skaricza megemlítette a marburgi egyetem néhány kiválóságát,⁴⁶ köztük Petrus Nigidiust (1501–1583), a paedagogium korábbi vezetőjét, később történelem-, Skariczának látogatása idején pedig fizikaprofesszort, aki a helyi professzorok adatainak gyűjtője, feljegyzője és rendszerezője volt. De a Bázelen megismert és gyakran hallgatott⁴⁷ Theodor Zwinger (1533–1588), aki akkor már túl volt a *Theatrum vitae humanae* publikálásán, annak a Lycosthenesnek volt a nevelt fia és irodalmi örököse, aki, amint láttuk, szintén Gesner vállalkozásának folytatói közé tartozott. Az pedig szintén kitűnik Skaricza írásából, hogy ismerte Szikszai Fabricius Balsaráti Vitusról írott szövegét, az orvosdoktor-teológus nyilván részben e szöveg alapján került be a „nagyon tudós és tekintélyes férfiak” sorába; említette Kassai Császárt is, és tudta róla, hogy Szikszai Fabriciusnak a tanítványa volt, majd az utóda lett.⁴⁸

A felsorolt hazai tudóséletrajzok, Szikszai Fabricius, Kassai Császár és Skaricza művei a latin humanista szónoklat retorikai hagyományának számos szembeötlő jegyét mutatják. Balsaráti Vitus János életrajzában teljesen a *laus hominum* szokásos technikájának felel meg a patria, a Körös–Maros-köze méltatása;⁴⁹ szónoki képességeinek dicséretként az öt retorikai összetevő erényeit leíró toposzok felmondására kerül sor diszpozíció, invenció, elokúció, pronúciáció, memória sorrendben;⁵⁰ megvan itt még a laudáció fő irányát nyomatékosító apró gyengéségnek a szerepében az indulatosság, a hirte-

⁴⁴ TARNAI 1961b, i. m., 652 = TARNAI 2004, i. m., 24.

⁴⁵ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Halotti beszéd Balsaráti Vitus János életéről és haláláról*, ford. RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes (a továbbiakban: SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982) = KLANICZAY 1982, i. m., 942–974. A Gesnerrel való találkozás: 951.

⁴⁶ SKARICZA 1582/1982, i. m. = KLANICZAY 1982, i. m., 1217.

⁴⁷ SKARICZA 1582/1982, i. m. = KLANICZAY 1982, i. m., 1216.

⁴⁸ SKARICZA 1582/1982, i. m. = KLANICZAY 1982, i. m., 1208.

⁴⁹ SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, i. m. = KLANICZAY 1982, i. m., 944.

⁵⁰ SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, i. m. = KLANICZAY 1982, i. m., 962–963.

len robbanó, majd ugyanígy elcsendesedő és megbánással kísért harag nagyon gyakori⁵¹ motívuma is.⁵² Szétszórt invenciós megfigyelések helyett a továbbiakban egyetlen elokúciós motívum előfordulásaira és annak tanulságaira összpontosítok.

Szikszai Fabricius Perényi Gábor temetésén, 1567. július 28-án elmondott beszédének latin szövege 1568-ban jelent meg Wittenbergben. Ebben a szövegben szerepel az a hasonlat, amely a sárospataki iskolát a trójai falóhoz hasonlítja: a pataki skólából kegyes és tudós férfiak özönlöttek elő, akik országszerte nagy dicsérrel szolgálnak az egyházakban és iskolákban.⁵³ Volt, aki e hasonlat szerepléséből még a pataki iskola alapításának datálására is következtetést kívánt levonni, Szabó András azonban joggal figyelmeztetett rá, hogy „ez nem Szikszai Fabricius leleménye, ezt a homályos eredetű közhelyet ő is vette valahonnan”. Felhívta rá a figyelmet, hogy a toposz néhány évvel később, 1573-ban Paksi Cormaeus egy Simlerhez írott levelében is felbukkan, épp egy évszázaddal később az erdélyi szász berethalmi iskoláról írta le Georg Wietoris, és még több alkalommal lehet vele találkozni régi magyarországi szövegekben.⁵⁴ Három dolgot kívánok ehhez hozzátenni. Egyrészt a hasonlat homályos eredete tisztázható: Cicero használta a *De oratore*-ban (2,94,2) Iszokratész iskolájának jellemzésére. Másrészt Szikszai Fabricius hasonlatát magáról Szikszai Fabriciusról is elmondták. Kassai Császár György szónoklatában az antik forrást is idézve a következő olvasható: „Magna fuit laus Isocratis, quod ex eius ludo, tanquam ex equo Troiano innumeris extiterint principes dicendi et scribendi artifices eximii: nonne eiusdem laudis socius est noster Fabricius, cuius ex disciplina prodire plerique, qui nunc passim per Vngariam ingenuas artes magna cum laude et commendatione omnium bonorum profitentur?”⁵⁵ Harmadrészt a toposz a 16–17. század fordulóján a németországi késő-humanista irodalomban is élénk használatban volt, és számos, elismerésre érdemesnek tartott iskolával hozták kapcsolatba. Épp a Perényi Gábor fölötti beszéd megtartásának évében és egy évvel lecsiszolt formában való közrebocsátása előtt jelent meg Matthaeus Dresser hamar igen népszerűvé vált retorikai tankönyvének első kiadása. Ebben a toposz Erfurt városának dicséretéhez járul hozzá: 1392-ben alapított akadémijából „prodiit enim [...], tanquam ex equo Troiano, innumerabilis eruditorum copia, qui passim per Germaniam dispersi, Rebuspublicis et Ecclesiis utilissime inservierunt”.⁵⁶ Nicodemus Frischlin 1569-ben a tübingeni humanis-

⁵¹ KECSKEMÉTI 1998, i. m., 185–186; KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint mitológiája, avagy az első költő*, ItK, 98(1994)/5–6, 695–705, 699.

⁵² SZIKSZAI FABRICIUS 1576/1982, i. m. = KLANICZAY 1982, i. m., 965.

⁵³ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Oratio de vita et obitu spectabilis et magnifici domini Gabrielis Perenii, comitis comitatus Abawuariensis perpetui, supremi Regiae Curiae in Regno Vngariae iudicis, Musarum maece-natis beneficentissime etc. Habita a [...] Ivdimagistro in Sarospatak, Anno Christi 1567. d. Iulij 28.*, Wittenberg, 1568 (RMK III, 579); a helyet idézi SZABÓ A. 2004, i. m., 32.

⁵⁴ SZABÓ A. 2004, i. m., 32–33.

⁵⁵ KASSAI CSÁSZÁR György, *Oratio de vita et obitu clarissimi viri, pietate, sapientia, virtute, humanitate et castae incorruptaeque religionis studio praestantissimi, veritatis orthodoxae patroni et propugnatoris in primis strenui, ac de iuventute Pannonica optima D. Basilii Fabricii Szikszouiani*, Wittenberg, 1577 (RMK III, 665), K3v.

⁵⁶ Az általam használt kiadás: Matthaeus DRESSER, *Rhetorica inventionis, dispositionis et elocutionis illustrata et locupletata quam plurimis exemplis, sacris et philosophicis. In ludo illustri ad Albim*, Lipcse, 1580,

ta iskolát magasztalta így (*Stipendium Tubingense*: „...eximios [...] viros: Quos schola Stipendii [...], Troius ut, edet, equus”), akárcsak 1607-ben Johann Valentin Andreae (*Vale Academiae Tubingensi*: „...Academiam [...], ex qua [...] tanquam ex equo Troiano tot eruditorum virorum agmina prodierunt...”).⁵⁷ Adam Theodor Siber a wittenbergi egyetem alapításának centenáriumán, 1602-ben szónokolt. Többek között arról beszélt, hogy a középkori tudományosság Augiasz-istállójában, ahol még olyat is alig lehetett találni, „qui semilatinè intelligeret: barbari omnes, aut infantes erant”, Németország főnixe, Melanchthon csinált rendet. Hogy ma nem vagyunk barbárok, hogy Európa többi királyságával versengünk műveltségben, hogy tiszta tanok szólnak iskolában és templomban, hogy maga ez a wittenbergi iskola, mint trójai faló, tudós emberek hadát bocsátotta ki, Isten után neki köszönhető.⁵⁸

A magyarországi és a németországi protestáns humanisták azonos retorikai eljárása teljesen nyilvánvaló, kronológiailag és a szövegek szoros megfelelését tekintve Dresser akár Szikszai Fabricius közvetlen forrása is lehetett. A retorikai fogás alkalmazásával a sárospataki iskola jelentőségének reprezentatív kifejezése éppolyan módon volt véghezvihető, mint az erfurtié, a tübingenié vagy a wittenbergié. Ráadásul valamennyi idézett példa, a magyar- és a németországiak egyaránt korábbiak annál, mint hogy Bacon – akár első, angol nyelvű változatban is – teoretikus igénnyel megfogalmazta volna az intézmények, köztük az iskolák jelentőségére való koncentráció szükségességét a literatúratörténeti tudmányszak propozitumai között. Az iskolák kultúratörténeti jelentőségére való figyelmeztetés e szövegekben egy – antik eredetű – elokúciós toposz imitálásával és adaptálásával történt, ami arra mutat rá, hogy az argumentációs sémák tropikus jellegzetességei ugyanolyan fontos összetevői lehetnek a művelődéstörténeti modellek kidolgozásának, mint az invenciós topikához tartozók. A trójai hasonlat igen militáns jellegű képi világa pedig a historia litteraria-műfaj kialakulásának polemikus, konfrontatív kontextusát elővételezi.

A magyarországi literatúratörténetet művelő értelmiségi réteg erős és csak lassan oldódó egyházi kötöttségei abban viszont a nyugat-európai fejlődéstől eltérő vonásokat eredményeztek, hogy míg a történettudomány művelésének egyik ága ott elképzelhető volt a praktikus célokat tagadó szaktörténeti formában is, a levéltári és diplomatikai kutatások iránt hasonlóan érdeklődni kezdő hazai egyházi értelmiség alapvetően az utilitarisztikus cél fenntartásán, sőt kiterjesztésén dolgozott. A közelmúltban, antik történeti művek 17. századi magyar fordításait tanulmányozva leírhatóvá vált az a folyamat, hogy a pragmatikus használat lehetőségét az udvari-főnemesi körök számára felkínáló intenci-

438–439. Név szerint is felsorol Dresser olyanokat, akik itt „docuerunt, et Theologiam professi sunt”, köztük van Luther, Joannes Langius, Justus Jonas, Georgius Sturtius, Eobanus Hessus, Victorinus Strigelius, és saját praeceptora, Martinus Seidemannus.

⁵⁷ Vö. 500 Jahre Tübinger Rhetorik, 30 Jahre Rhetorisches Seminar: Katalog zur Ausstellung im Bonatzbau der Universitätsbibliothek Tübingen vom 12. Mai bis 31. Juli 1997, Hrsg. Joachim KNAPE, Redaktion und Gestaltung Hagen SCHICK, Tübingen, Seminar für Allgemeine Rhetorik, 1997.

⁵⁸ Adami Theodori SIBERI *Διάλεξεων Academicarum, quae sunt orationes, praefationes, dissertationes, epistolae et carmina*, volumen I, Wittenberg, 1617, 106–107.

ókat a puritanizmus hatására olyan érvelési forma váltja fel, amely a társadalom valamennyi rétege számára épületes mintákat kíván felmutatni a történeti narrációból.⁵⁹

További fontos különbség, hogy a 18. században, amikor Nyugat-Európában már elérkezik a lezárt korszakra vonatkozó literatúratörténeti összegzések ideje is,⁶⁰ Magyarországon lezáratlanul, a jövő felé nyitottan állnak az irodalomtörténeti folyamatok. Czvittinger a *Specimen* számos helyén nem regisztrál, hanem proponál műveket, a múlt rögzítése helyett az irodalmi regiszter fejlesztésére, bővítésére ösztönöz, így szorgalmazza a nemzeti nyelvű történetírást, az anyanyelv pallérozását, a fordításirodalom gyarapítását.⁶¹

A regisztráció utilitarisztikus célja a maga buzdító motivációival, valamint a regisztrálható anyag hiánya vagy szűkös volta, a belőle következő panasz és a szomorú állapotok meghaladására való ösztönzés együttesen azt idézik elő, hogy a regisztrálás hazai formáját igen nagy erővel szállják meg a tropikus jellegzetességek. Ez egyértelműen ugyanabba a retorikai univerzumba tolja a literatúratörténeti műveket, mint amelyben a literatúratörténet forrásai állanak,⁶² és a komplex retorikai elemzésüket, azt hiszem, múlthatatlanul szükségessé teszi.

A historia litteraria műfaji változataiban azonban hasonló korszakos különbség nem érzékelhető: a mechanikus lexikoni besorolástól és a diszciplináris keretekbe való rögzítettségétől egyaránt függetlenedő, egységesen kronologikus narráció mind Nyugat-Európában, mind nálunk rendkívüli nehézségekbe ütközik. A 17. század francia tudósai közül az összes diszciplinát egy egységes kronológiai sorban tárgyaló literatúratörténeti műhöz Guillaume Colletet jutott a legközelebb – jellemző azonban, hogy az 1659. évi halálakor már mintegy ötödfélszáz életrajzot számláló gyűjtemény az utódok nemzedékeinek törekvései ellenére mindvégig kiadatlan maradt, amíg a párizsi kommün idején el nem égett.⁶³

⁵⁹ KECSKEMÉTI Gábor, *Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar próza fordítások = Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi Kiadó, 1993 (RMPE, 10), 577–613, 597–605.

⁶⁰ Franciaországi példa a nemzeti múlt egy lezárt korszaka historia litterariájának – inkább diszciplináris-, mint időrendben való – tárgyalására Claude-François Lambert munkája XIV. Lajos uralkodásának idejéről; KENNY 2000, i. m., 276.

⁶¹ *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig*, írta, összeáll. TARNAI Andor, CSETRI Lajos, Bp., Szépirodalmi, 1981 (A Magyar Kritika Évszázadai, 1), 228–231.

⁶² Szentmihályi János nyomatékosan igyekezett elkülöníteni az irodalomtörténet forrásait az irodalomtörténetektől, miközben a regisztrációktól megkülönböztetett fejlődésrajzokra kívánta szűkíteni a historia litteraria vizsgálatának tárgyát; SZENTMIHÁLYI 1962, i. m.

⁶³ Kéziratos másolatokból ma mintegy a fele rekonstruálható; vö. KENNY 2000, i. m., 278–280.